

MODAL SO`ZLAR PRESSUPPOZITSIYASI

Muhammadqodirova Feruzabonu Otabek qizi

Qo`qon DPI O`zbek tili va adabiyoti ta`limi

2-bosqich talabasi

Annotatsiya:

Ushbu maqolada presuppozitsiyaning pragmatik roli, ahamiyati va modal so`zlarning ma`no jihatdan gap tarkibida qo`llanilib, presuppozitsiya hodisasiga ishora qilishi, yashirin ma`no ifodalashi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, modal so`zlar ifodalagan yashirin ma`no (presuppozitsiya) gapni mazmunan murakkablashtirishi va ayni vaqtda nutqiy tejamlilikni yuzaga keltirishi misollar orqali ochib berilgan.

Kalit so`zlar: til, presuppozitsiya, pragmatika, modallar presuppozitsiyasi, yashirin ma`no, pragmatik aspekt, nutqiy vaziyat, pragmalingvistika, kontekst, modal so`zlarning ma`no turlari,

Presuppozitsiya – til birligining nutqiy vaziyat, matn, til egalarining nutq obyektini haqidagi umumiy bilimlari bilan bog`liq xususiyatlarini yashirin yo`l bilan namoyish etuvchi lingvistik hodisa bo`lib, sifatlarda muayyan tashqi va ichki omillar ta`sirida yuzaga chiqadi va gapda nutqiy tejamlilikni yuzaga keltiradi. U pragmatik hodisa bo`lib, til belgisining nutq bilan bog`liq jihatlarini namoyish qiladi. Bu hodisasi, asosan, til hodisasi sifatida qaralib, unga quyidagi belgilarni asos qilib olishimiz mumkin: **bevosita ifodalanmaslik va gap qurilishidan anglashilish**. Bundan kelib chiqadiki, leksik sathdagi so`z va boshqa birliklardan ifodalanmoqchi bo`lgan ma`nolar ham yaqqol ko`rinmaydi. Balki bu ma`no so`zni sinchkovlik bilan qaralgandagina yuzaga chiqadi. Bu yashirin ma`noni aniqlash presuppozitsiya hodisasining asosiy vazifasidir. Nazariy adabiyotlarda ta`kidlanishicha, presuppozitsiya matnni “semantik jihatdan murakkablashtiradi. Bunday vaqtda ayrim so`z yoki grammatik shakl orqali ifodalangan propozitsiya o`zining eng ixcham shakliga ega bo`ladi. So`zlovchi va tinglovchi uchun uning tushunarli bo`lishida presuppozitsiya yordamga keladi [1:113].

Ma`lumki, shu kunga qadar tilshunoslikda bu hodisaga nisbatan presuppozitsiya, prezumpsiya, tagbilim, ichki ma`no, monema, pragmatik ma`no, sigmantik ma`no kabi terminlar qo`llanilib kelinmoqda. Presuppozitsiya asosiy hollarda gapda muayyan til birligining ishorasi asosida yuzaga chiqadi. So`zlovchi ob`ektiv voqelik haqidagi muayyan axborotni gapda ochiq ifoda etishni xohlamaganda, presuppozitsiyaga yo`l ochiladi.

Tilshunosligimizda mavjud bo`lgan so`z turkumlari o`zining ma`no qirralari, gapdagi o`rni, vazifasi va o`ziga xos xususiyatlari bilan presuppozitsiya hodisasiga ishora qiladi. Alohida olingan so`zlar sirasiga kiruvchi, asosan, **modal so`zlar** ham kontekst tarkibida ma`lum bir yashirin ma`no ifodalaydi. Aksariyat hollarda modal so`zlarning lug`aviy ma`nosi orqali

gapda muayyan presuppozitsiyaga yo`l ochiladi. Ularning ma`nolarini ifodalab kelgan so`zlar ham gapda ma`lum bir presuppozitsiyaga ishora qiladi va gapning murakkablashuvini yuzaga keltiradi.

Modal so`zlar (lotincha: modalis – “o`lchov”, “usul”) – so`zlovchining o`z fikriga turlicha munosabatini anglatadigan va fikrning aniqligi, rostligi, gumonligi yoki shartlilikini ifodalash uchun xizmat qiladigan so`zlar. Ular shaklan o`zarmasligi bilan tavsiflanadi, gap bo`lagi vazifasida kelmaydi, gapning boshqa bo`laklari bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi, butun fikrga yoki uning biror qismiga taalluqli bo`lib, odatda, kirish so`z bo`lib keladi. Modal so`zlar ikkita katta guruhga bo`linadi:

I. Fikrning aniqligini ifodalovchi modal so`zlar:

- ❖ fikrning rostligi tasdiqlanadi: darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda, filhaqiqat (arxaik);
- ❖ fikrning qat`iyligi ta`kidlanadi: shubhasiz, so`zsiz, shaksiz;
- ❖ anglashilayotgan voqelikning yuzaga kelishi tabiiy ekanligini bildiradi: tabiiy, o`z-o`zidan;
- ❖ fikrning chinligi eslatiladi: to`g`ri, xoynoxoy, muhaqqaq (arxaik), aslida, darvoqe, rostdan.

II. Fikrning noaniqligini ifodalovchi modal so`zlar:

- ❖ fikrning taxminiyligini bildiradi: shekilli, chog`i, chamasi;
- ❖ fikrning gumonli ekanligini bildiradi: ehtimol, balki;
- ❖ fikrning tasmolli ekanligini bildiradi: aftidan;
- ❖ fikrning chinligiga gumon ham, ishoch ham bildiradi: har holda, har qalay;

Modal so`zlarning ma`nolarini ifodalab kelgan so`zlar ham gapda ma`lum bir presuppozitsiyaga ishora qiladi va gapning murakkablashuvini yuzaga keltiradi. Masalan, “**Darhaqiqat**, siz to`g`ri ish qildingiz” (O. Muxtor) gapida ajratib ko`rsatilgan birlik fikrning aniqligini ifodalab keluvchi modal so`z vazifasida kelmoqda va gapda anglashilgan fikrning tasdiq ma`noda ekanligini nazarda tutmoqda, ya`ni “so`zlovchi tinglovchining to`g`ri ish qilganligini tasdiqlamoqda”, degan presuppozitsiya (yashirin ma`no) anglashiladi.

Modal so`zlar nutqda ohang (pauza), yozuvda vergul (,) bilan ajratiladi. Modal so`zlar takror qo`llansa yoki emotsional mazmunli so`z bilan birga kelsa, ma`no kuchayadi. Masalan, “**Xayriyat–xayriyat**, daraning oxiriga yaqinlashgan sayin asov soy sayozlashib, muz tobora yupqalashib bordi-yu, **nihoyat**, qoyatoshlar chekinib, yaylov ko`rindi” (O. Yoqubov). Ushbu gapda “xayriyat-xayriyat” so`zi va “nihoyat” so`zi modal so`z vazifasida qo`llangan. Bu modal so`zlar gap tarkibida o`zi ifodalayotgan ma`no bilan birga qo`shimcha ma`no ham yuklab keladi, ya`ni gapning mazmunidan yana bir qo`shimcha ma`no anglashiladi. Bu esa presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishiga imkon yaratadi. “Xayriyat-xayriyat” takror modal so`zi orqali fikr ifodalayotgan “shaxsning cheksiz quvonchi” kabi yashirin ma`no (presuppozitsiya) anglashilgan. “Nihoyat” modal so`zi orqali esa “so`zlovchi fikri tartibi”

degan presuppozitsiya anglashilgan. So`zlashuv nutqida birdan ortiq modal so`z qo`llanishi mumkin.

Modal so`zlarning ma`no va munosabatiga ko`ra turlaridan yuzaga chiqadigan presuppozitsiyani misollar orqali ko`rib o`tamiz:

1. Ishonch. “**Albatta**, shunday bo`lmoq kerak, - dedi Darveshali” (Oybek). Ushbu kontekstda ajratib ko`rsatilgan birlik ishonch ma`nosidagi modal so`z vazifasini bajarib kelmoqda va gapda anglashilayotgan fikrning ishonchli ekanligini ta`kidlamoqda. Bu esa “shunday bo`lishi kerak ekanligiga ishonchi komil”, degan presuppozitsiyani hosil qilmoqda.

2. Gumon. “**Kanizak, aftidan**, shuni aytmoqchi emas edi, **shekilli**, noiloj “ha” dedi” (A.Qahhor). Ushbu gapda ajratib ko`rsatilgan so`zlar gumon ma`nosini bildiruvchi modal so`zlar bo`layotgan voqelikka va so`zlovchining fikriga nisbatan taxmin, chama, gumon kabi ma`nolarni yuklamoqda va “kanizakning fikriga nisbatan shubhalanish”, degan presuppozitsiyani hosil qilmoqda. Bu esa o`z navbatida kontekstning ma`no murakkablashuvini yuzaga chiqarmoqda.

3. Tasdiq. “**Haqiqatan**, Zulfiya she`riyati mardona she`riyat” (E. Vohidov). Ushbu gapda ifodalangan modal so`z orqali ifodalangan fikrga tasdiq ma`nosini kuchaytirmoqda va “Zulfiya she`riyati mardona she`riyat ekanligi tasdiqlangan”, degan yashirin ma`no anglashilgan.

4. Fikrni xulosalash. “**Xullas**, ana shu ajriqzordan sal o`tgandan keyin qishloqcha boshlanadi” (Sh.Xolmirzayev). Ushbu kontekstda qo`llangan modal so`z ifodalanayotgan fikrni xulosalab, yakunlab kelmoqda, “ajriqzordan o`tgandan keyin qishloqcha boshlanadi” deb umumiy xulosa qilmoqda, bu esa presuppozitsiya xodisasining yuzaga kelishi uchun imkon yaratgan.

5. Fikrning tartibi. “**Avvalo**, insonning qalbi go`zal bo`lmog`i kerak” (O`Hoshimov). Ushbu gapda qo`llangan modal so`z ifodalanayotgan fikrini tartiblash uchun ximat qilmoqda va “birinchi o`rinda insonning qalbi go`zal bo`lsin”, degan presuppozitsiya yuzaga kelmoqda.

6. Fikrning dalillanishi. “**Chunonchi**, Movlono ham bu haqida ko`p o`ylagan edi” (O.Yoqubov). Ushbu gapda ajratib ko`rsatilgan so`z modal so`z vazifasida kelmoqda va gapda anglashilgan fikrning to`g`ri ekanligi ko`rsatilmoqda. Bu esa “Movlono ham bu haqida ko`p o`qigani dalillanyapti”, degan presuppozitsiya hodisasining yuzaga keltirmoqda.

7. Achinish. “**Afsuski**, bo`lmadingiz, - dedi Sultonmurod namlangan ko`zlarini artib” (Oybek). Ushbu gapda qo`llangan modal so`z voqelikka nisbatan so`zlovchining munosabatini ifodalab kelmoqda va “Zayniddinng u yerda bo`lmaganiga Sultonmurod achindi”, degan presuppozitsiya (yashirin ma`no) yuzaga chiqmoqda.

8. Quvonch. “**Xayriyat** paxtani ham topshirib oldik” (T.Murod). Ushbu kontekstda ifodalangan modal so`z fikrga quvonch ma`nosini yuklab kelmoqda va “Paxtani topshirib olganimizdan xursandmiz”, degan presuppozitsiyani hosil qilmoqda. Bu esa o`z navbatida nutqiy tejamlilikni yuzaga chiqargan.

Ma'lum bo'ladiki, modal so'zlar presuppozitsiyasi gapda nutqiy vaziyat bilan bog'liq holda yashirin tarzda reallashuvchi hodisadir. Uning to'g'ri tushunilishiga nolisoniy omillar – nutqiy vaziyat, kontekst, so'zlovchi va tinglovchiga oldindan ma'lum bo'lgan umumiy bilimlar hamda nutq egalarining til ko'nikmalari yordamga keladi. Presuppozitsiya hodisasi tilning pragmatik aspektini namoyon etuvchi hodisa sifatida kontekst, nutq vaziyati, til egalarining nutq obyektiga haqidagi bilimlari tushunchalari bilan zich bog'lanadi va gapning semantik tuzilishi bilan bog'liq hodisa sifatida mahsus tadqiqotlarni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A. Nurmonov, N. Mahmudov. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. –Toshkent, 1992, B-113.
2. A. Nurmonov, Tanlangan asarlar 1-jild. – T. Akdemnashr. B.287-306.
3. U.Rahimov, Tagma'no va presuppozitsiya,-T, O`TA.5-son, 2005, B.12-306.
4. N. Mahkamov, Lisoniy ortiqchalik va tejamlilik natijasida yuzaga kelgan desemantizatsiya. - T. O`zbek tili va adabiyoti. 2002. B.25.
5. N. Mahmudov, Presuppozitsiya va gap. –T, 1986. B-28.
6. Sh.Safarov, Pragmalingvistika. –T, 2008.
7. A. Madvaliyev, O'zbek tilining izohli lug'ati. –T, 2006-2008.
8. 5. U.Rahimov, O'zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi. –Samaqand, 1994.
9. U.Rahimov, Tagma'no va presuppozitsiya,-T, O`TA.5-son, 2005.
10. M.Mirtojiev, O'zbek tili semasiologiyasi.-T.: Fan, 2007.
11. R. Sayfullayeva, B.Mengliyev, G.Boqiyeva, Hozirgi o'zbek adabiy tili.-T.: Fan va texnologiyalar, 2010.
12. M Rakhimova, O Bazarov, R Jo'rayeva, N Makhmudova. Journal of Positive School Psychology 7 (5), 104-110, 2023
13. Odilovna, Rakhimova Maftuna, and Bazarov Oybek Odilovich. "LINGUOSEMIOTIC STUDY OF UZBEK FOLK PROVERBS." Open Access Repository 9.1 (2023): 236-237.
14. Rakhimova, M. "APPROACHING THE WORD AS A SIGN." Open Access Repository 9.5 (2023): 68-70
15. Nadim, M. H. (2021). ETHNOCULTURAL SITUATION OF UZBEK PEOPLE IN NORTHERN AFGHANISTAN. Theoretical & Applied Science, (6), 490-492.
16. Abdikodirovna, M. S. (2021). Improving the methodology of teaching the topic of nitrogenous organic compounds in higher education institutions on the basis of a differential approach.
17. Turgunov, K., Shomurotova, S., Mukhamedov, N., & Tashkhodjaev, B. (2010). Diaquadichloridobis [quinazolin-4 (1H)-one-κN3] copper (II). Acta Crystallographica Section E: Structure Reports Online, 66(12), m1680-m1680.
18. Шомуротова, Ш. Х. РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ИЗУЧЕНИЯ КОМПЛЕКСНЫХ СОЕДИНЕНИЙ. ВВС 94 Z 40, 183.